

КРАТАК ИСТОРИЈСКИ ПРИКАЗ ЗНАЧЕЊА И УЛОГЕ ПОЈМА ἀρχή У КОСМОЛОГИЈИ

Синиша Симић*
Библиотека Српске
Патријаршије, Београд

Апстракт: Ослањајући се на Аристотелову интерпретацију предсократовске мисли, или на каснија тумачења ране античке филозофије јасно је да су филозофија и наука зачете са питањем шта је начело свега, односно да филозофско-научна мисао (са присућним теолошким контекстом) почиње космолошким темама. Још од Хесиода, преко предсократоваца па до данас можемо приметити да су се начелу, у већој или мањој мери приписивали божански квалитети. У раду ћемо видети да је разматрање начела централни појам у оквиру првобитне науке, а да данас није уопште у њеном домену; што не значи да је сувишно његово разматрање из аспекта теолошке и филозофске мисли.

Кључне речи: ἀρχή, начело, узрок, космологија, Биг бенг теорија.

Увод

У овом раду размотрићу појмове ἀρχή и ефицијентни узрок из аспекта данашње биг бенг космологије. Уобичајено је мишљење унутар историографске традиције, која почива на Аристотеловој историји филозофије, а потом и других после њега, да су се предсократски филозофи првенствено бавили питањем шта је ἀρχή. Најпре ћу приказати могућа значења појма ἀρχή, а потом ћу размотрити Аристотелов појам ефицијентног узрока и одредити његово место у средњовековној филозофији. Након тога приказаћу актуелну биг бенг космолошку хипотезу и у закључку покушаћу да одговорим на питање: „Да ли су појмови ἀρχή и ефицијентни узрок сувишни из аспекта теорије о Великом праску?“

* sinisa_simic@msn.com.

Појам ἀρχή у античкој хеленској филозофији

Опште је познато да немамо сачуване списе предсократских мислилаца. То је у већој мери отежало историчарима бављење филозофијом, а и у овом раду ће представљати мањи проблем, због којег ћу на мало више простора размотрити појам ἀρχή. У раду ћу као превод античког појма ἀρχή користити реч „начело“ (осим у случајевима цитирања током разматрања многозначности овог појма), при чему следим преводиоца Аристотелове *Физике*, Слободана Благојевића.¹ Иако је појам ἀρχή вишезначан, у наставку текста, видећемо да сва та значења нису дивергентна и међусобно неповезана.

Уџбеничка традиција нас обавештава да почеци филозофије долазе из Јоније, из градова Милета и Ефеса (данашња Турска). Потом се филозофија и наука развијају на тлу Велике Грчке (данашња област јужне Италије и Сицилије). А тек потом филозофска мисао долази у Атину (тј. на подручје данашње Грчке) где и доживљава свој врхунац у делима Платона, а потом и Аристотела. Првенствено занимање првих мислилаца (Јоњана, који се често називају и физичарима или космолозима) било је разматрање појма ἀρχή, односно начела. Под тим се подразумева да су трагали за неком основном која представља почетак или порекло свега што постоји. Први нама познати Милећанин је Талес. С обзиром на то да оригиналне списе предсократоваца немамо, приликом приказивања њихових становишта у највећој мери ослонићу се на збирку Хермана Дилса (Diels, H.),² али и на збирку Кирка (Kirk, G. S.) и Рејвена (Raven, E. J.).³

Талес (око 624 – око 546)

Талес је познат као први филозоф, математичар, астроном или просто речено мислилац или мудрац. Често се може чути анегдота из његовог живота, по којој је толико био очаран звездама, да је током једног посматрања упао у бунар. Познат је по математичкој теореме (која и данас носи његово име), потом по предвиђању помрачења сунца, али и по мишљењу да је основно начело свега што постоји – вода; што је за овај рад и најзанимљивије. По сведочанству Аристотела, Та-

¹ Видети: Аристотел, *Физика*, превео Слободан Благојевић (Београд: Paideia, 2006).

² Херман Дилс, *Предсократовци*, томови I и II (Загреб: Напријед, 1983). Даље у тексту користићу стандардну ДК нотацију.

³ Geoffrey Stephen Kirk and John Earle Raven, *The Presocratic Philosophers* (Cambridge: Cambridge University Press, 1971).

лес је веровао да је вода основ свега и, тврди Аристотел, изјављивао је да земља плута на води.⁴ У прилог овој тези, Аристотел конструише аргумент по којем је Талес, вероватно, емпиријски дошао до закључка да је храна свих бића влажна и да су семена свих ствари влажна; а пошто је вода начело влажних ствари, онда је Талес био мишљења да је вода начело свега.⁵ Или по другом аргументу који Симпликије приписује Теофрасту: Талес је видео да се тела суше (што указује да кад нестане вода у телу, тада нестаје и живот) и на основу тога дошао до закључка да је вода начело по којем све постоји.⁶

Анаксимандар (око 611 – око 556)

Анаксимандар је такође Милећанин, и вероватно Талесов ученик. Такође, трагао је за начелом. Уместо Талесове воде, Анаксимандар уводи појам апеирон (τὸ ἄπειρον) што се обично преводи као „безгранично“. У једином сачуваном Анаксимандровом фрагменту се каже:

„Почетак и крај свих бића је апеирон...оно из чега бића настају у то и нужно пропадају. Јер она једна другима плаћају праведну казну и одштету због неправде, према временском реду“.⁷

На основу овога цитата, сматра се да је и Анаксимандра занимало питање начела, а из Теофрастовог сведочанства сазнајемо да је Анаксимандар први употребио тај израз начела, односно ἀρχή:

„Анаксимандар...рекао је да је апеирон почело⁸ и елемент бића, употребивши први то име за почело“.⁹

Међутим, постоје и мишљења по којима немамо довољно уверљивих сведочанстава на основу којих можемо закључити да је Анаксимандар први употребио појам начело, али тиме се нећу овде бавити. Било како било, постоји сагласност око тога да његово начело носи

⁴ Аристотел, *Метифизика*, пријевод с изворника Томислав Ладан (Загреб: Факултет политичких наука Свеучилишта у Загребу, 1985), 983б, 20–23.

⁵ Аристотел, *Метифизика*, 983б, 25–26.

⁶ Детаљније разматрање о Талесовој води видети у: Драго Ђурић, „Талесова вода“, *Theoria* 4 (2017): 157–182, <https://doi.org/10.2298/THEO1704157B>.

⁷ ДК Б1.

⁸ Ово је превод у хрватском издању, па је ἀρχή преведено као „почело“. Изнад у раду сам нагласио да ћу користити реч „начело“.

⁹ ДК 12А9.

назив апеирон. Исто тако, мишљење које се обично прихвата је да је Анаксимандар сматрао да начело мора бити нешто што је безгранично и зато му је дао назив апеирон. Када је реч о томе шта је заправо апеирон, разликујемо с једне стране Аристотелу, и с друге стране Симпликијеву и Хиполитову интерпретацију. По Аристотеловој интерпретацији, Анаксимандар сматра да се из једнога (тј. апеирона) издвајају супротности, односно да су супротности садржане у истом.¹⁰ Верзије Симпликија и Хиполита су сличне и по њима апеирон је једна природа из које се не издвајају супротности, већ светови. Другим речима, из апеирона су настала сва неба и сви у њима светови. Пошто је апеирон вечан и безграничан, онда он обухвата цео космос.¹¹ Да је природа начела вечна и безгранична сматраће и трећи Милећанин, којег ћу интерпретирати у наставку.

Анаксимен (око 585 – око 528)

Анаксимен је наставио традицију својих претходника у погледу филозофске амбивалентности, али је и наставио у смеру монистичког материјализма. Но, за разлику од свог претходника, Анаксименов кандидат за начело је прилично одређен. То је ваздух.¹² Оно што је посебно занимљиво и вероватно ново код Анаксимена је то што нам објашњава однос начела и свега што постоји од њега, односно говори нам на који начин настаје појавни свет. Све настаје згушњавањем и разређивањем начела, тј. ваздуха.¹³ Анаксимен је вероватно из опажања закључио да људи умиру оног момента кад издахну, односно кад се ваздух више не налази у телу. Зато је сматрао да је ваздух душа људи, али исто тако и да ваздух обухвата цео космос.¹⁴

Хераклит (око 535 – око 475)

Хераклит је такође из Јоније, али из града Ефеса. О његовом космолошком учењу и начелу свега сведочи нам Св. Климент Александријски у Стромати:

¹⁰ Аристотел, *Физика*, 187а, 20–23.

¹¹ Видети: Simplicius, „In Aristotelis Physicorum commentaria“, ed. Hermann Diels (Berlin: Reimer, 1882), 24.13–19.

¹² Simplicius, *In Aristotelis Physicorum commentaria*, 24.26

¹³ Исто.

¹⁴ Kirk and Raven, *The Presocratic Philosophers*, 144–147.

„Овај свет исти за све, нису створили ни човек ни Бог, него је увек био и јесте и биће вечно жива ватра, која се с мером пали и с мером гаси“.¹⁵

Диоген Лаертије сведочи да је Хераклит сматрао да је све састављено од ватре и да се све у њу и враћа.¹⁶ На основу овога сигурни смо да је Хераклитово начело – ватра. Такође, и код Хераклита је јасан однос између начела и појавног света; а као и код Анаксимена реч је о процесу згушњавања и разређивања.¹⁷ Вероватно је Хераклит прихватио ватру као начело, с обзиром на то да она представља крајње стање разређености; док ваздух ни код Анаксимена не представља крајње стање ни згуснутости ни разређености.

Емпедокле (око 490 – око 430)

Емпедокле је рођен на Сицилији. Припада групи плуралиста, за разлику од претходно поменутих, што значи да спада у групу грчких филозофа који су сматрали да се спољашњи свет не може објаснити само једним начелом. Основна Емпедоклова мисао је да оно што ми обично називамо настајање и нестајање (или рађање и смрт) је заправо спајање и раздвајање. Према сведочанству Плутарха, Емпедокле је сматрао да се ништа не рађа нити потпуно умире, већ се меша и раставља.¹⁸ Ово би значило да ништа не настаје *ex nihilo* нити нестаје *in nihilo*. Као и код претходника начело је вечно, али као што рекох из плуралистичког аспекта, па биће да су начело заправо 4 елемента: вода, ваздух, земља и ватра¹⁹ (што ће нешто касније постати стандардна теорија елемената од којих је сачињен сублунарни свет). Укратко: све што постоји догађа се спајањем и раздвајањем четири поменута вечна елемента, а покретање обављају две силе, љубав и мржња.²⁰ Овако схваћено чини се да су начела поменута четири елемента, а да су узрок појавног света љубав и мржња. Јасну везу између узрока и начела имамо код Аристотела, па ћу у наставку то и размотрити.

¹⁵ Kirk and Raven, *The Presocratic Philosophers*, 199.

¹⁶ Kirk and Raven, *The Presocratic Philosophers*, 184.

¹⁷ DK A5.

¹⁸ Plutarchus, *Adversus Colotem* (Cambridge: Cambridge University Press, 1967), 1111f.

¹⁹ DK B17.18.

²⁰ DK B21.

Ἀρχή и узрочност

Пре него што почнем са излагањем Аристотелове теорије узрочности, осврнућу се накратко на проблем вишезначности појма ἀρχή. Полисемија раних грчких термина је позната. Проблем вишезначности је тај што се такви термини могу употребљавати у различитим контекстима, са потпуно различитим смислом, а да притом, корисник тог термина не разлучује његова различита значења употребом нових речи. У случају појма ἀρχή, могуће су две ситуације: или да се преведе на неки такође древни и вишезначни термин или да се пронађе адекватна реч за свако значење. У првом случају ἀρχή се обично преводи уз помоћ латинске позајмљенице „принцип“ (principium) или уз помоћ старословенске речи „начело“ (начало). У другом случају сусрећемо термине: узрок, почетак, основа, елемент, искон, и др. Као што сам на почетку рада нагласио, за ову потребу, користим термин „начело“ који је древан и вишезначан као и ἀρχή. На тај начин могуће је избећи евентуалне некоректности у интерпретацији, коју би можда подразумевала оваква реформулација, односно превођење смисла у смисао.

Аристотел у *Физици* и *Метафизици* појам ἀρχή користи у најмање два смисла која се данас обично означавају као историјски и методолошки. Под историјским смислом подразумева се Аристотелова употреба појма ἀρχή у ситуацијама када говори о предсократовској филозофији и њиховом разумевању појма ἀρχή, као начела из којег све постоји. Методолошки смисао појма ἀρχή подразумева начело науке, односно оно од чега свака наука полази у својим истраживањима. Аристотелова употреба термина начело у првом контексту биће јаснија следећим цитатом из *Метафизике*, који уједно представља и кратки резиме свега до сад реченог:

„А да ли је то мнијење о нарави доиста тако старинско и штовано можда и није тако извјесно; каже се, међутим, како се Талес изјаснио тако о првом узроку... Анаксимен и Диоген постављају да је зрак првотнији од воде, те да је он највећма почело од свих једноставних тјелеса. Хипас из Метапонта и Хераклит из Ефеза мисле то о огњу, а Емпедокло додавши споменутима земљу као четврто, говори тако о четири пратвари (јер – према њему – оне увијек остају и не постају, осим по многоћи и малоћи, док се спајају у једно или одвајају од једног). Анаксагора из Клизомене, по животној доби првотнији од пређашњег, али потоњи по дјелима, говори како су почела неограничена, јер он каже ка-

ко готово све истодјелнице, попут воде или огња, тако настају и нестају, само спајањем и одвајањем, а иначе нити настају, нити нестају, него остају вјечне“.²¹

Из овог Аристотеловог сведочанства сазнајемо да су постојали мислиоци који су се бавили начелом. Једни од њих су начело означавали као воду, други као ваздух, трећи као ватру или земљу, али неки и као комбинацију све четири елемента. Међутим, било је и оних који су сматрали да је начела неограничено много. Даље Аристотел нуди своју интерпретацију и поближе објашњене реченог, али је то већ из аспекта његове физике и метафизике. Аристотел нам објашњава да су предсократовци под појмом начела подразумевали тварне ствари и ентитете који су вечни.²² Из овог Аристотеловог појашњења видимо да су његови претходници под појмом начела подразумевали оно што Аристотел назива материјалним узроком. О Аристотеловом схватању узрочности биће детаљније речено у наставку текста. Ово би било укратко о Аристотеловом историјском смислу појма ἀρχή. Што се тиче методолошког смисла, као начела науке, идеја је да кад разматрамо бављење теоретском активношћу, тј. уколико желимо овладати неком науком (била то нека узвишена наука или нешто попут спорта и медицине) морамо прво овладати начелима те науке.²³ Под начелима науке Аристотел не мисли на елементе стварности, који би можда били предмет науке, већ искључиво на логичка начела; односно на теоретске принципе који су потребни да се интерпретирају феномени који су предмет истраживања одређених наука. Просто речено, да бисмо се успешно бавили медицином, морамо најпре уочити прве узроке унутар доне медицине, а потом формулисати начела помоћу којих ћемо интерпретирати предмет истраживања у медицини. Из реченог се види да Аристотел начело упарује са узроцима, а у *Физици* експлицитно каже да су сви узроци начела.²⁴ Аристотел нуди шест одређења начела.²⁵ На првом месту начело схвата као почетак у простору и времену и наводи примере пута и дужи. Друго одређење начела је парадигма. Под тим се мисли на најлепше исходиште неке ствари. Ово одређење је јасније илустрацијом учења: нпр. ако се упознајемо са неким природним феноменом, лакше је почети од простих примера у природи,

²¹ Аристотел, *Метафизика*, 984a 1–16.

²² Аристотел, *Метафизика*, 983b 6–8.

²³ Видети: Аристотел, *Метафизика*, 1063b36–1064a1 и Аристотел, *Физика*, 184a11.

²⁴ Аристотел, *Физика*, 184a11 и 190b17.

²⁵ Види: Аристотел, *Метафизика*, 1012b34–1013a17.

него од тешких научних теорија. Начело у овом смислу је схваћено као најбоље објашњење. У трећем смислу Аристотел начело одређује као основу, што је комбинација материје и форме (облика), односно материјалног и формалног узрока. Нпр. темељ куће је основа, тј. оно што прво настаје и његово присуство нужно претходи постојању куће. Исто тако да би постојала река, мора претходно да постоји корито. У овим примерима, темељ и корито су начела куће и реке. Четврто одређење начела је узрок. Овај смисао начела одговара Аристотеловој теорији о узрочности, којом објашњава промену (било настајање или мењање нечега). Аристотел разликује четири врсте узрока: материјални, формални, ефицијентни и финални. Објашњење ова четири узрока је јасније уз помоћ примера статуе. Материјални узрок је оно од чега је нешто направљено, а у примеру статуте односи се на материју од које је статуа направљена, нпр. бронза. Изнад у тексту је споменуто да је материја извесна смеша четири помињана елемента: воде, ваздуха, земље и ватре. Један вид те смеше је бронза, која је материјални узрок статуе. Формални узрок је суштина статуе, односно оне особине без којих не би била статуа, а односи се на облик. У наведеном примеру формални узрок би био облик нпр. скулптуре. Ефицијентни узрок се односи на оно шта је начинило одређену ствар, односно на оно што доводи до промене, па се зато назива и покретачки узрок. У нашем примеру, ефицијентни узрок статуе је вајар. Финални узрок је сврха или циљ ствари; који ће, видећемо касније у тексту, имати велику улогу унутар средњовековне филозофије, због творца који ствара и даје сврху. Финални узрок у примеру статуе је нпр. одавање почести. Вратимо се сад четвртом одређењу начела, а то је узрок, који како је наглашено одговара овој укратко приказаној Аристотеловој теорији о узрочности. Начело схваћено као узрок разликује се од претходног одређења (начела као основе), по томе што основа узрокује предмет својом присутношћу, док начело као узрок не учествује у промени као што то раде материја и форма, већ представља почетну тачку од које, кретањем, предмет настаје. Из овога можемо схватити да под појам начела као узрока могу потпасти аристотеловски ефицијенти и финални узроци; док под појам начела као основе потпадају материјални и формални узроци (пошто материја и форма у неком смислу присуствују промени). Пето одређење начела ће задржати израз начело, пошто се обично у српском језику под начелом подразумева нешто према чему би се требало управљати, а то је и смисао Аристотеловог петог одређења. Наиме, начело у овом смислу је нешто што управља неком ствари, односно оно што ствар доводи до промене. Шесто и последње одређење начела је принцип. Ово одређење одговара методолошком смислу

појма начело које је споменуто изнад у тексту. Укратко речено: да би се нешто схватило и сазнало потребно је прво схватити принцип. Под принципом се подразумева нешто од чега започиње сазнање.

Након ових кратких осврта на Аристотелова одређења начела, Аристотел нам даје јаснију слику односа између начела и узрока. Наиме, начела имају смисао који превазилази значења узрока, па према томе, начела се значењски не могу сводити на узроке.²⁶ Ово би значило да начело не значи једно од четири Аристотелова узрока које сам укратко приказао, већ четири узрока су само један аспект широке употребе појма начела. Према томе, уколико начело не можемо изједначити са материјалним, а ни са ефицијентним узроком, закључујемо да је појам начела у предсократској филозофији имао висок степен општости и неиздиференцираности. Успут речено, својствено том времену, и Аристотел је сматрао да је и разум равноправно начело реалности (поред материје). Ово је споменуто, јер је ова идеја важна за део у којем ћу приказати мисао средњег века, у чијем центру пажње је представљање ефицијентног узрока као интелигентног творца. Но, пре него што пређем на средњовековну филозофију, приказаћу још једном Анаксимандрово одређење начела, како бисмо донекле били упознати са којим значењем су Аристотелови претходници користили појам начело.

Начело код Анаксимандра

Иако је проблематизовано питање да ли је Анаксимандар аутор најстаријег филозофског фрагмента (о чему се нећу бавити у овом раду), обично се сматра да јесте и, стога, његове речи наводим у наставку:

„Из чега бића настају у то исто пропадају по нужности. Јер она по реду времена плаћају казну и одштету једна другима због неправде“.²⁷

Примећујемо да се у наведеном цитату нигде не спомиње појам начело. Нећу се бавити питањем веродостојности сведочанстава по којима је Анаксимандар управо појам начела користио при излагању свог становишта о природи, с обзиром на то да је филозофска традиција сагласна да је начело централни појам Анаксимандрове филозофске мисли. Иако се не спомиње начело, из наведеног цитата видимо чиме су се тражитељи начела занимали. Изнад у тексту смо видели

²⁶ Видети: Аристотел, *Метафизика*, 983б–988а.

²⁷ DK 12В1.

Аристотелове сугестије како би требало да схватимо појам начела код Анаксимандра и осталих предсократоваца, а сад ћу укратко размотрити да ли је Аристотелово тумачење једино поуздано.

Пошто постоји сагласност да Анаксимандар није могао мислити о бићима (у Платоновом смислу), онда је уверљиво Хајдегерово тумачење. По објашњењу Хајдегера требало би тумачити Анаксимандра из аспекта Хомерове Илијаде у којој се каже да је пророк знао садашњост, будућност и прошлост, односно, како ствари стоје у свету.²⁸ Оно што је сигурно за Анаксимандрово начело, односно апејрон (на основу Аристотеловог сведочанства) јесте да је из њега све настало и да оно све обухвата.²⁹ Дале, Аристотел у физици говори да је природа начела по Анаксимандру вечна, нестарећа, бесмртна и непропадљива.³⁰ Ако је вечна и непропадљива, онда све је апејрон или потиче од апејрона, осим њега самог, који нема начело, јер нема почетак. Из овога се може закључити да природа Анаксимандровог начела има статус божанског, односно поседује сва битна својства која се традиционално приписују божанствима.

На крају овог кратког осврта на предсократовски период, резиме реченог је: начело код Анаксимандра (вероватно и код осталих предсократоваца) је општији појам од Аристотеловог схватања начела. Код Аристотела начело је у вези с појмом узрока, док је код његових претходника питање о начелу заправо питање о оном првом које обухвата све у простору и које представља почетак у времену; али у исто време и оно у шта се завршава пропаст свега што је настало из начела. Из свега реченог, видимо да се појам начела из аспекта ране хеленске филозофије може тумачити и као почетак, искон, али у исто време и нешто што има неку природу, која по својствима вечности, безграничности личи на атрибуте божанства. Истом тематиком (начелом постанка), у значајно измењеном руху, бави се како ранохришћанска, тако и цела средњовековна филозофија, што ћу укратко приказати у наставку текста.

Појам начела у средњовековној филозофији

Нови Завет затвара поглавље о античком трагању за начелом и доноси наизглед потпуно ново тумачење појма ἀρχή. Међутим, тако се чини само на први поглед, имајући у виду да је божанско било присутно у физици и код предсократоваца (барем у неким тумачењима начела — у

²⁸ Видети: Мартин Хајдегер, *Шумски иподеви* (Београд: Плато, 2000), 268–273.

²⁹ Аристотел, *Физика*, 192b8–193a28, 203b3–16.

³⁰ Аристотел, *Физика*, 203b3–16.

којима својства начела одговарају својствима божанства), а нарочито касније код Платоновог *демијурја* и Аристотеловог *непокренишћој њокреџача* (првог ефицијентног узрока). Непокрени или први покретач је посебно важан појам за средњовековну филозофију у чијем периоду су настали многи аргументи за постојање првог узрока, како у хришћанској традицији (поготову схоластици) тако и међу исламским мислиоцима. Најпре, појам Логоса који се спомиње на почетку Јеванђеља по Јовану, представља ново тумачење појма начела. Јеванђеље по Јовану почиње речима:

„У почетку бјеше Логос, и Логос бјеше у Бога, и Логос бјеше Бог. Он бјеше у почетку у Бога. Све кроз њега постаде, и без њега ништа не постаде што је постало“.³¹

Од овог момента стављена је тачка на античко трагање за начелом свега постојећег, јер Нови завет без могућности довођења у питање да је резултат вишевековног трагања за појмом $\alpha\omicron\chi\eta$ и саопштава нам да је то Логос. Прва реченица наведеног цитата, са своја три дела, обухвата све аспекте ранијих разматрања начела које сам навео у кратком резимеу претходног поглавља. Значи, Логос је почетак, искон, природа, али и божанство. Сама реч *логос* је изузетно присутна у текстовима хеленских филозофа, а исто је полисемична као и појам начела који разматрамо у овом раду. У *космолошком периоду* који сам приказао, појам *логос* је важан у оквиру Хераклитове филозофије. Због своје природе, појам је интерпретиран вишезначно што је зависило како од доби интерпретатора, тако и од њиховог филозофског стајалишта. Једна од познатијих интерпретација је Хајдегерова, по којој се инсистира на вези појма логоса и појма ватре као начела.³² Уз помоћ логоса, Хераклит успева да раздвојене крајности (често тумачено као супротности) одржава заједно. Следећи цитат нам јасније одређује улогу логоса, а то је да логос представља мерило јединствености свега, односно да је све *Једно*, и поред напетости услед природних крајности (супротности):

„Хераклит тврди да је свемир један: дељив-недељив, настао-не настао, смртан-бесмртан, логос и вјечност, отац и син, бог и правичност: — Ако послушате, не мене, него логос, мудро је сложити се да је све једно“.³³

³¹ Свето Писмо Старога и Новога Завјета (Београд: Свети Архијерејски Синод, 2004). Надаље у тексту наводићу стандардну скраћену нотацију. Видети: Јн. 1, 1–3.

³² Martin Hajdeger, *Filozofija, metafizika, teologija* (Београд: Velet, 1998), 21.

³³ Heraklit, *Svjedočanstva i fragmenti*, preveo Niko Majnarić (Zagreb: Matica Hrvatska, 1951), 42.

Из цитата видимо такође видимо и да постоји некаква веза између појма мудрости и логоса. Јасно разрађен однос те везе открива нам Нови завет и почетак, већ цитираног, Јеванђеља по Јовану. Иако појам логоса може бити протумачен из контекста Књиге постања³⁴ по чијем сведочанству Бог ствара речју, па би логос заправо представљао начин на који Бог ствара свет³⁵; ипак, рана средњовековна, а нарочито савремена теологија даје друкчије тумачење. Наиме, на основу трећег дела прве реченице из Јеванђеља по Јовану, савремена теологија је склона тумачењу да је Логос Син Божији, по којем и свет настаје, али и по којем спознајемо Бога.³⁶ Ово значи да је Логос личност. Да би средњовековна теолошка мисао овако схваћеног Логоса представила као начело свега, односно творца, било потребно одбацити раније мишљење о вечности света. За потребе овог рада навешћу само један репрезентативан аргумент у прилог тези о настанку света, а потиче из исламске филозофске традиције. Наиме, Ал-Кинди нуди следеће премисе и настоји да из њих дође до закључка да је свет настао у једном моменту:

1. Сва тела од којих ни једно није веће од другог су једнака.
2. Једнаке ствари су оне чије су димензије између њихових граница исте, и актуелно и потенцијално.
3. Оно што је коначно, није бесконачно.
4. Када је било које од тела увећано додавањем другог тела, оно постаје веће од њега и веће но што је било пре него што му је то тело додато.
5. Када су било која два тела коначне величине здружена, онда је и тело које од њих настаје коначне величине, а то мора бити случај за било коју величину и за све што поседује величину.
6. Од било које две хомогене ствари, оном мањом мери се њена величина или њен део.³⁷

Претпоставимо да постоји бесконачно тело. Уколико одузмемо један део од тог бесконачног тела, оно што нам остане је коначно или бесконачно. Ако кажемо да је коначно, онда кад вратимо део који смо

³⁴ Видети: Пост.

³⁵ Нешто слично тумачење је код Августина. Сматрао је да се логос односи на разумност Божију, односно рећи да је логос у Богу значи да је Бог разуман, што даље води до закључка да је творац личност. Међутим, овакво Августиново тумачење се сматра погрешним.

³⁶ Видети: Јован Зизјулас, *Домајске шеме*, превео Станимир Јакшић (Нови Сад: Беседа, 2009), 51–58.

³⁷ Jon McGinnis and David Reisman, *Classical Arabic Philosophy: An anthology of Sources* (Indianapolis: Hackett Publishing Company, 2007), 19.

узели добићемо опет коначно тело, јер то следи из премисе 5. Дакле, тело је пре узимања дела било бесконачно, а након враћања дела коначно; онда је то тело и коначно и бесконачно, што је противречност. Ако кажемо да је оно што остане након одузимања дела бесконачно, онда какво ће бити тело кад вратимо узети део; веће него што је било пре враћања или једнако? Ако је веће, онда долазимо до новог проблема, а то је већа и мања бесконачност. Имајући у виду шесту премису рећи ћемо да је мања бесконачност једнака делу веће бесконачности. Сада погледајмо другу премису и на основу ње закључујемо да мања бесконачност мора имати границе. Ако тело има границе онда је оно коначно; дакле, мања бесконачност је коначна, што је противречно трећој премиси. Значи, ниједна бесконачност није већа од друге.³⁸ Ако кажемо да је тело исто након враћања узетог дела, онда то противречи премиси 4. Пошто противречне ствари не могу да постоје, онда не постоји бесконачно тело. На тај начин се супротставља Аристотеловом схватању да је свет вечан у материјалном смислу. С обзиром на то да је време трајање света, онда је и време коначно. Према томе, тело, кретање и време постоје заједно.³⁹ Идеја је да ако кажемо за нешто да је бесконачно, онда то није могуће прећи. Овде треба напоменути да је централно у Ал-Киндијевом начину закључивања да постоји временски след каузалних секвенци где није могућ бесконачан временски регрес, јер у супротном тренутни догађаји никада не би били могући. За сада је Ал-Кинди доказао да је свет настао у једном моменту. Даље у средњовековној филозофији настају различити и врло интересантни аргументи у прилог Божјег постојања. За ову тему вредно је приказати космолошки аргумент, по којем се тврди да је Бог творац света, односно да је Бог, Аристотелов ефицијентни узрок и, слободније речено, начело свега што постоји. Најпознатији схоластички мислилац, Тома Аквински, конструише космолошки аргумент, чија основа почива на одбацивању бесконачног регреса и представљању Бога као творца света. Централно упориште Томине аргументације је да све што постоји као контингентно биће чија егзистенција зависи од других бића, нужно мора бити објашњено. Томин аргумент се може приказати овако:

1. Бића настају и нестају.
2. Оно што може да не буде једном, оно заиста и не постоји.
3. Дакле, бића заиста и не постоје.

³⁸ Ginnis and Reisman, *Classical Arabic Philosophy: An anthology of Sources*, 19–20.

³⁹ Ginnis and Reisman, *Classical Arabic Philosophy: An anthology of Sources*, 21.

Даља аргументација би могла да се интерпретира на следећи начин:

1. Оно што заиста и не постоји (бића) може почети да постоји само уз помоћ нечега што постоји.
2. Мора у стварности постојати нешто нужно.
3. То нужно узрок своје нужности прима или споља или не прима споља.
4. Примање нужности споља не може да иде у бесконачност.
5. Дакле, мора постојати неко по себи нужно биће и то је Бог.⁴⁰

Космолошки аргумент се развијао и у модерном добу, па ћу у наставку приказати верзију просветитељског космолошког аргумента, који се не позива на немогућност бесконачног регреса; већ се оправдава једним метафизичким принципом.

Лајбницов космолошки аргумент

Лајбницов космолошки аргумент излажем у верзији коју нам је дао Стивен Дејвис:

1. Свака постојећа ствар објашњење свог постојања има или у нужности своје властите природе или у неком спољашњем узроку.
2. Ако универзум има неко објашњење за своје постојање, то објашњење је Бог.
3. Универзум је ствар која постоји.
4. Према томе, објашњење за постојање универзума јесте Бог.⁴¹

Лајбниц свој космолошки аргумент, као што сам споменуо не заснива на немогућности бесконачног регреса, већ на појму објашњења. Тачније, заснива га на принципу довољног разлога, којег је придодao основним принципима мишљења: принципу идентитета, принципу непротивречности и принципу искључења трећег. Када говоримо о Лајбницовом принципу довољног разлога, онда ћемо рећи да се њиме тврди да за сваку чињеницу F мора да постоји објашњење зашто је F

⁴⁰ Thomas Aquinas, *Summa Theologica*, I, II, III, Literally translated by Fathers of the English Dominican Province, Second and Revised Edition (London: Burns Oates and Washbourne, 1920).

⁴¹ Драго Ђурић, *Постојање Бога* (Београд: Завод за уџбенике – Српско филозофско друштво, 2011), 164–165.

случај.⁴² Другим речима, за сваку позитивну чињеницу мора да постоји узрок, разлог или објашњење зашто она постоји, уместо да не постоји. Пошто се чини да се овим принципом служимо како у свакодневном животу, тако и у филозофским расправама, онда немамо разлог на основу којег бисмо га одбацили и у контексту расправе о постојању Бога. Такође, пошто су оскудни и неодрживи приговори принципу довољног разлога, обично се сматра да је релевантан, а да је Лајбницов аргумент уверљив онолико колико и принцип на којем почива.

Видели смо космолошка разматрања раног античког периода и средњег, али и модерног доба и запазили да сваки говор о начелу и почетку, ако не експлицитно, онда бар у некој индиректној форми подразумева некаква својства која се обично сматрају божанским. У наставку текста приказаћу данашњу космолошку хипотезу, по којој, видећемо, нема говора не само о божанским својствима, него нема места ни за питања узрока, првог покретача.

Биг Бенг – Хипотеза Великог праска

До сада у раду је дат кратак приказ врло испреплетаног односа између физичке (научне) са једне стране и митолошке и религијске космологије, с друге стране. Победом номиналиста у чувеном спору око онтолошког статуса универзалија (по којима општи појмови реално не постоје) и доласком рационализма, најављена је и научна револуција. Као резултат у променама филозофских концепата који обично имплицирају и мењање научне парадигме, а услед остатака позитивизма, било је и очекивано да почетком 20. века водећа космолошка теорија буде она која је даља теизму. Тако је популарна била теорија коју је најгласније заступао британски астроном Фрејд Хојл. Хојлова космолошка теорија је промовисала вечно стање универзума, односно, да је универзум вечан и да се његов изглед не мења.⁴³ У Хојлово време већ је било познато да се универзум шири, па је Хојл објашњавао да то не значи његов настанак у једном моменту, већ се универзум шири тако што настају нове галаксије, а тим и нова материја која заузима простор оних тела која нестају. Ова теорија, средином прошлог века, излази као губитник из велике космолошке

⁴² Yitzhak Melamed and Martin Lin, „Principle of Sufficient Reason“ (2016), доступно на: <https://plato.stanford.edu/entries/sufficient-reason/#WhatSuffReas> (приступљено 10. јуна 2020).

⁴³ Videti: Simon Mitton, *Fred Hoyle a life in science* (New York: Cambridge University Press, 2011), 167–198.

дебате. Као апсолутни победник појављује се теорија Великог праска, која тврди да је свет настао у једном моменту, и постулира почетни сингуларитет. Пошто ова хипотеза личи на приказ стварања света из Мојсијеве Књиге Постања, а и потиче од свештеника, у то време наилазила је на осуде због наводног теистичког утицаја.

Зачетником и *оцем* теорије Великог праска сматра се математи-чар и астроном, али и свештеник римокатоличке цркве Жорж Леметр. Леметр је 1927. године уочио црвени помак објеката изван наше Галаксије. Црвени помак, на супрот плавог помаку, указује да се посматрани објекти удаљавају од нас. Појашњена ради, узмимо пример аутомобила који нам трубећи наилази, док ми мирујемо. Фреквенција аутомобилске трубе је непромењена, као и јачина. Међутим, док аутомобил прилази пријемнику, тј. нама у овом случају, звук је виши и означава се као плави помак; док у случају када аутомобил прође поред нас, звук је дубљи и означава се као црвени помак. Тако је Леметр дошао до закључка да се већина објеката удаљава од нас, а две године касније до истог закључка је дошао и Хабл. Пошто се објекти константно удаљавају, онда је Леметр презентовао своју идеју о ширењу универзума, који је по тој идеји у прошлости морао да буде *сужен*, а у једном моменту и сви небески објекти спојени у једној тачки. Тако је настала идеја о исконском атому из којег све настаје, и ово је једини моменат где бисмо могли пронаћи какву-такву везу са разматраним појмом начела у антици и средњем веку. После тога, разматрања о начелу (било којег одређења које сам приказао у тексту) су сувишна из аспекта савремене науке. Једино остаје предмет интересовања у теологији (и то са сведеним значењем — као Личност која је узрок света) и ретко у данашњој филозофској мисли. Физика је наставила, по узору на биологију, својим еволуционистичким путем, и детаљно објаснила теорију Великог праска. Леметровим језиком речено, свет је настао тако што је, ван физичких закона, космичко јаје експлодирало у моменту креације. Ово представља сингуларитет, тј. појаву која се само једном догодила и из које, постепеним хлађењем, настаје универзум који се шири. Ширење универзума представља први доказ у корист теорији Великог праска. Леметр је доживео и други, доста значајнији доказ у прилог његове тезе настанка света. Наиме, Арно Пензијас (Arno Allan Penzias) и Роберт Вилсон (Robert Woodrow Wilson), 1964. године док су великом радио антеном хватали радио-сигнале са одређених сателита, њихов рад је дуго ометао чудан звук за који су знали само да је изотропан. Касније се показало да тај шум представља космичко позадинско микроталасно зрачење, које представља нај-

старију светлост у космосу и верује се да је остатак од великог праска. Ово је главни доказ у прилог теорији Великог праска и од тада је она општеприхваћена космолошка теорија. Иако сам споменуо да за појам начела нема места у савременој науци, ипак су се појавиле филозофске расправе око питања –да ли велики прасак има узрок (можда Аристотелов ефицијентни узрок?). У наставку ћу приказати дебату два поборника теорије Великог праска, од којих један заступа теистички (креационистички) приступ, док други атеистички.

Узрок Биг Бенга

У наставку приказаћу ставове теистички оријентисаног филозофа Крејга (William Lane Craig) и Смита (Smith Quentin), чија је филозофија атеистичка. Предмет њихове вишедеценијске расправе је питање узрока универзума. Као што сам нагласио, оба филозофа прихватају биг бенг космологију; с тим што Крејг нуди аргументе у прилог тези да је узрок великог праска Бог, а Смит аргументовано сматра да узрок није Бог.

Након победе хипотезе Великог праска и доказаног ширења универзума, Крејг враћа у филозофију разматрање космолошког аргумента. Задатак који има Крејг јесте да докаже да је универзум настао, потом да његово настајање има узрок и напослетку да је тај узрок монотеистички Бог. Први захтев је испуњен и објашњен теоријом Великог праска. Друга фаза аргумента је да настанак универзума има узрок и Крејг аргументацију формулише овако:

1. Све што почиње да постоји има узрок свог постојања.
2. Универзум почиње да постоји.
3. Дакле, универзум има узрок свог постојања.

Што се тиче прве премисе, прихватањем принципа каузалности, она је оправдана. Друга премиса је оправдана на основу научних потврда ширења универзума и микроталасног космичког зрачења, о којем је већ било речи. Међутим, Крејг додатно износи аргументе у прилог друге премисе. Један од дедуктивних аргумената које наводи у својој основи негира могућност актуелне бесконачности. Идеја је позната још из средњег века, а настоји показати да бесконачни регрес није могућ, јер супротно би имплицирало тезу да се бесконачност може актуелно прећи; што је парадокс. Крејгов аргумент гласи:

1. Серија догађаја у времену је збир који формиран сукцесивним додавањем.
2. Збир који је формиран сукцесивним додавањем не може бити актуелно бесконачан.
3. Дакле, серија догађаја у времену не може бити актуелно бесконачна.

Овај аргумент указује на парадокс до којег долазимо уколико прихватимо тезу да серија догађаја нема почетак. Наиме, догађај да би наступио мора му претходити ранији догађај, а њему још ранији и тако *in infinitum*. Ако се ланац догађаја протеже у бесконачност, онда догађају који је, рецимо, данас наступио претходи бесконачан број догађаја, што значи или да је бесконачност пређена или да је немогуће да наступи данашњи догађај. Ово је апсурд и преко *reductio ad absurdum* аргументације лако је закључити да серија догађаја није бесконачна, већ да има почетак у прошлости.⁴⁴ Крејг нуди још аргумената у прилог тези да је свет настао, али за овај рад је више интересантна трећа фаза Крејгове аргументације, а тиче се Бога као узрока настанка универзума.

С обзиром на то да теорија Великог праска подразумева под почетком универзума и почетак простора, времена, енергије и свих физичких закона, онда и нема пуно смисла питати се какво је стање било пре праска. Међутим, то не значи да нема смисла поставити питање –шта је узрок великом праску? Под разматрањем узрока, свакако би требало и размотрити његову природу. Крејг сматра, да уколико постоји узрок великог праска, пошто је у том моменту створен простор и време, онда тај узрок мора бити ван и времена и простора, и тако полако, Крејг, долази до божанских атрибута.⁴⁵ Односно, својства безвремености и нематеријалности могу се односити само на дух и на апстрактне објекте; а пошто апстрактни објекти не узрокују (нису у каузалној релацији), онда преостаје да се закључи да је дух узрочник. На овај начин Крејг сматра да је узрок великог праска персоналне природе, односно да је то Бог, који бира да створи универзум и остаје недетерминисан условима и законима у њему.⁴⁶

Крејгова позиција је критикована највише од атеистичких критичара и најчешће у два правца: или да није потребан узрок настанку

⁴⁴ William Lane Craig, „The Cosmological Argument“, in *Philosophy of Religion: Classic and Contemporary Issues*, ed. Paul Copan (Oxford: Blackwell, 2007), 92.

⁴⁵ Видети: William Lane Craig, „The Cosmological Argument“, in *The Rationality of Theism*, ed. Paul Copan, (London: Routledge, 2003), 129.

⁴⁶ Исто.

универзума (чему су више склони научници) или да је неоправдана хипотеза Бога као узрока (чиме се више баве атеистички филозофи). Ја ћу приказати Смитову критику, која одговара другом типу критике, пошто аутор сматра да постоји узрок великом праску.

Аргумент који Смит износи против Крејгове тезе почива на прихvatљивијем објашњењу узрока универзума, односно, прихvatљивије објашњење је оно које је једноставније, тј. које мање тврди. Смит прихвата атрибуте (безвремен, неузрокован, ванпросторан) које је Крејг приписао узроку, али сматра да је неоправдано тврдити да је то монотеистички Бог, већ да то може бити нула-димензионална тачка.⁴⁷ Наиме, Смит сматра да је могуће конструисати много хипотеза о узроку настанка универзума, али када се посматрају хипотеза по којој Бог ствара универзум и хипотеза по којој је узрок универзума нула-димензионална тачка, онда је ова друга хипотеза у предности. У предности је на основу критеријума једноставности којим се Смит служи. По том критеријуму прихvatљивија је хипотеза која садржи више оног што је познато, а мање је прихvatљива она која уводи више нових информација. Пошто су и Крејг и Смит сагласни око споменутих својстава узрока, погледајмо која се нова својства приписују Крејговом, а која Смитовом узроку:

Бој:

1. Личност
2. Свезнање
3. Свемогућност
4. Слободна воља
5. Савршена морална доброта
6. Бити дух⁴⁹

нула-димензионална тачка:

1. Бити спацијално непротегнута тачка
2. Имати способност узроковати почетак простора и времена⁴⁸

С обзиром на то да хипотеза нула-димензионалне тачке подразумева мање нових својстава, онда је она једноставнија у односу на ривалску која је приказана; па према томе, она је и прихvatљивија. Међутим, ово ипак није Смитова теза. Смит у каснијем раду настоји да покаже како је универзум самоузрокован.⁵⁰ У одбрану такве тезе, Смит

⁴⁷ Smith Quentin, „Time Was Created by a Timeless Point — An Atheist Explanation of Spacetime“, in *God and Time: Essays on the Divine Nature*, ed. Gregory Ganssle (Oxford: Oxford University Press, 2002), 96.

⁴⁸ Smith, „Time Was Created by a Timeless Point“, 105.

⁴⁹ Smith, „Time Was Created by a Timeless Point“, 106.

⁵⁰ Видети: Smith Quentin, „A Cosmological Argument for a Self-Caused Universe“ (2008), доступно на: http://www.infidels.org/library/modern/quentin_smith/self-caused.html (приступљено 12. априла 2020).

наводи аргумент да је сваки део универзума узрокован неким другим делом, с тим што под узроком подразумева објашњење, па је тако сваки део објашњен неким другим делом. Пошто је универзум састављен од објашњених делова, онда је и сам универзум објашњен и то је уједно и разлог због којег универзум постоји. Значи, нема потребе уводити појам Бога да би се објаснио универзум.

Смиту одговара Робин Колинс (Robin Collins). Колинс наводи аргумент на основу чињенице да су природни, физички закони постављени тако да се живот може догодити. Упућује нас на мисао да уколико закони не би било овако усклађени да вероватно живот не би био могућ. Да не постоје физичке силе не би било могуће везивање неутрона и протона у атоме, а напослетку ни интелигентног живота, какав је данас. Такође, да нема гравитације не би било ни зближавања масе, итд. Ово се указује, како нам Колинс указује, да је универзум фино подешен и да је интелигентно осмишљен; што иде у корист постојању интелигентног творца.⁵¹ Јер, и поред упућености у структуру универзума и њен склад, било би метафизички проблематично тврдити да је то случај без неког личног разлога. Зато Колинс сматра да је теизам интелектуално рационалан избор.⁵²

Недавно, најбољу одбрану Колинсове тезе *добре подешености* изнео је Џејсон Вајлер (Jason Waller), професор са колеџа у Охају.⁵³ Књига се бави истраживањем расправа које сам приказао, а у закључку (након што је објашњено да је свемир прилагођен за живот) аутор наводи, слично Колинсу, да је једино веродостојно објашњење добро подешеног универзума тврдња да постоји Бог или нешто слично Богу. Овим се поново, додуше у потпуно другом контексту, појављује интересовање за оно што бисмо могли означити као начело.

Закључак

Из реченог јасно видимо схватање појма начела које се креће од изузетно уопштеног појма са различитим смисловима који се уклапају и у најразличитије контексте, преко свођења начела искључиво на домен физике, потом тумаченог као првог покретача, затим као личног Бога, да би напослетку појам начела *испао* из оквира научног

⁵¹ Видети: Robin Collins, „The Case for Cosmic Design“ (2008), доступно на: https://infidels.org/library/modern/robin_collins/design.html (приступљено 3. маја 2020).

⁵² Robin Collins, „Clarifying the Case for Cosmic Design“ (2008), доступно на: https://infidels.org/library/modern/robin_collins/design-defended.html (приступљено 3. маја 2020).

⁵³ Видети: Jason Waller, *Cosmological Fine-Tuning Arguments: What (if Anything) Should We Infer from the Fine-Tuning of Our Universe for Life?* (London: Routledge, 2019).

разматрања, као сувишан појам. И поред ових безбројних редукција и разних редакција, ипак се мисао о начелу пренела до данашњег времена (наравно, у знатно измењеној форми у односу на антички предсократовски период).

Из претходног поглавља јасно се види да одбрана тезе која тврди да постоји узрок света, схваћен као Бог, ослања се на аргументацију познату под називом телеолошки аргумент. Старије верзије телеолошког аргумента усредсређене су биле на биолошку сложеност организама, и тврдиле да тако усклађена биолошка структура не би постојала без неког дизајнера. Реферисало се на Бога. Међутим, Дарвинова теорија еволуције, по којој биолошка усклађеност организама није последица савршене креације, већ прилагођавања окружењу, поткопала је основну тезу тадашњег телеолошког аргумента. Из ранијег поглавља видимо да се појављују нове верзије телеолошког аргумента, које су овог пута засноване на космологији. Верзије овог аргумента не доводе у питање могућност да се живот на земљи објасни безличним природним процесима; већ се поставља питање како универзум омогућује да постоји живот. Да само један од услова и природних закона није баш овакав какав јесте, живот не би био могућ. Стога, савремени телеолошки аргумент, сматра невероватним да се универзум сасвим случајно формира уз такве законе и услове да је могуће постојање живота. Зато, сматра се да је једино уверљиво прихватити да је све потребне услове дизајнирало неко интелигентно биће, тј. Бог.

Савремена наука се искључиво бави постављањем хипотеза, потом експерименталном провером тих хипотеза и на крају конструисањем научних теорија, на основу позитивних резултата. На тај начин наука врши успешна предвиђања. Имајући ово у виду, а и чињенице да наука нема сазнања о стању пре великог праска, током, а и одређено време након праска, онда је и очекивано да предмет савремене науке не може бити узрок ни сврха постојања универзума. Очекивати од науке одговоре на таква питања и нема пуно смисла. Међутим, случај је да се ипак наука дотиче тих тема, бар у ситуацијама када жели указати на бесмисленост тврдње да постоји интелигентни дизајнер, односно Бог. На крају крајева, остаје нам да прихватимо или тезу да је универзум настао случајно и да не размишљамо о појмовима узрока, сврхе, разлога или супротно томе, да мало више пажње посветимо креационистичким космолошким приступима, који ће ако ништа друго, понудити одговоре које наука, вероватно, никада неће. Определити се за другу опцију не сматрам да је то нужно неприхватање чињеница до којих је наука дошла; јер, иако се данас настоји на промовисању сукоба између теологије и науке, мишљења сам да никакав озбиљан основ

за то не постоји. Колико се год чинило да је данашња физика и космологија еволуционистички и атеистички оријентисана, а теологија не-научна, ипак је важно приметити да озбиљних несугласица између научне теорије Великог праска и Библијског извештаја о стварању света, заправо нема. Штавише, чини ми се да данашња научна открића иду у прилог теолошкој тези настанка универзума. Та открића теологија има права да користи, јер се и пре данашње науке бавила космолошким питањима; док, сматрам, наука, са предметом и методологијом коју сам споменуо и нема баш пуно права да говори о појму Бога, јер та тема излази из оквира науке. Стога, промовисање научног атеизма, вероватно има корене у нечему што наука није. И за крај, прихватање прве опције, по којој *ипрестиајемо* да се питамо о појмовима узрока, сврхе и разлога у космолошком контексту, водило би до пропасти теологије и свакако до обесмишљавања не само доброг дела историје филозофије, већ и постојања филозофије данас. Зато до једне префињене равнотеже која тежи заокруженом и целокупном космолошком знању, могуће је доћи комбинацијом физике, теологије и филозофије, уз пуно поштовања оквира домена све три истраживачке области.

Литература

- Аристотел. *Метифизика*. Пријевод с изворника Томислав Ладан. Загреб: Факултет политичких наука Свеучилишта у Загребу, 1985.
- Аристотел. *Физика*. Превео Слободан Благојевић. Београд: Paideia, 2006.
- Дилс, Херман. *Предсократиовци*. Загреб: Напријед, 1983.
- Ђурић, Драго. „Талесова вода“. *Theoria*, Vol. 60, Issue 4 (2017): 157–182. <https://doi.org/10.2298/THEO1704157B>.
- Ђурић, Драго. *Постојање Бога*. Београд: Завод за уџбенике – Српско филозофско друштво, 2011.
- Зизјулас, Јован. *Домаћинске теме*. Превео Станимир Јакшић. Нови Сад: Беседа, 2009.
- Свето Писмо Старога и Новога Завјета. Београд: Свети Архијерејски Синод, 2004.
- Хајдегер, Мартин. *Шумски пошеви*. Београд: Плато, 2000.
- Craig, Lane William. „The Cosmological Argument“. In *Philosophy of Religion: Classic and Contemporary Issues*, ed. Paul Copan. Oxford: Blackwell, 2007.
- Craig, Lane William. „The Cosmological Argument“. In *The Rationality of Theism*, ed. Paul Copan. London: Routledge, 2003.

- Ginnis, Jon and David Reisman. *Classical Arabic Philosophy: An anthology of Sources*. Indianapolis: Hackett Publishing Company, 2007.
- Hajdeger, Martin. *Filozofija, metafizika, teologija*. Beograd: Velet, 1998.
- Heraklit. *Svjedočanstva i fragmenti*. Preveo Niko Majnarić. Zagreb: Matica Hrvatska, 1951.
- Kirk, Geoffrey, and John Earle Raven. *The Presocratic Philosophers*. Cambridge: Cambridge University Press, 1971.
- Mitton, Simon. *Fred Hoyle a life in science*. New York: Cambridge University Press, 2011.
- Plutarchus. *Adversus Colotem*. Cambridge: Cambridge University Press, 1967.
- Quentin, Smith. „Time Was Created by a Timeless Point — An Atheist Explanation of Spacetime“. In *God and Time: Essays on the Divine Nature*, ed. Gregory Ganssle. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Simplicius. In *Aristotelis Physicorum commentaria*. Ed. Herman Diels. Berlin: Reimer, 1882.
- Thomas Aquinas. *Summa Theologica, I, II, III*. Literally translated by Fathers of the English Dominican Province, Second and Revised Edition. London: Burns Oates and Washbourne, 1920.
- Waller, Jason. *Cosmological Fine-Tuning Arguments: What (if Anything) Should We Infer from the Fine-Tuning of Our Universe for Life?*. London: Routledge, 2019.

Електронски извори:

- Collins, Robin. „Clarifying the Case for Cosmic Design“. 2008. https://infidels.org/library/modern/robin_collins/design-defended.html (приступљено 3. маја 2020).
- Collins, Robin. „The Case for Cosmic Design“. 2008. https://infidels.org/library/modern/robin_collins/design.html (приступљено 3. маја 2020).
- Quentin, Smith. „A Cosmological Argument for a Self-Caused Universe“. 2008, доступно на: http://www.infidels.org/library/modern/quentin_smith/self-caused.html (приступљено 12. априла 2020).
- Yitzhak, Melamed, and Martin Lin. „Principle of Sufficient Reason“. 2016. <https://plato.stanford.edu/entries/sufficient-reason/#What-SuffReas> (приступљено 10. јуна 2020).

Примљено: 29. 10. 2020.
Исправљено: 23. 11. 2020.
Одобрено: 1. 12. 2020.

A BRIEF HISTORICAL REVIEW OF THE MEANING AND ROLE OF THE TERM ἀρχή IN COSMOLOGY

Siniša Simić

Library of Serbian Patriarchate, Belgrade

Summary: Relaying on Aristotle's interpretation of pre-Socratic thought or later interpretations of early ancient philosophy it is clear that philosophy and science were conceived with a question "What is the principle of everything", respectively that philosophical-scientific thought (with the presence of a theological context) begins with cosmological topics. Ever since Hesoid, beyond pre-Socratics until today we can notice attributing divine qualities to the principle, in a greater or lesser extent. Through this work we will see that consideration of principles is the central notion within primitive science, and that nowadays it is not in her range at all: which does not mean that it should be considered as excessive from the aspect of theological and philosophical thought.

Key words: ἀρχή, principle, cause, cosmology, Big Bang Theory.